

و زندگی اسلامی
و ادب اسلامی

معرف کتاب

غیب نعمانی

اشاره: نوشتار حاضر، پس از معرفی محتوایی و ذکر ابواب اصلی کتاب الغيبة، از نعمانی، و شیوه و سبک نگارش و ویژگی‌های تأثیرگذار آن، نسخه‌های خطی و چاپ‌های آن را نقد، و بررسی و ضرورت تصحیح انتقادی تازه‌ای از کتاب الغيبة را گوشزد کرده است.

در مقدمه‌ی این سلسله مقالات، به اجمال، به معرفی کتاب الغيبة نعمانی اشاره رفت و تفاوت‌های این کتاب با دو کتاب مشابه آن، یعنی کمال الدین شیخ صدوق و الغيبة شیخ طوسی، بیان شد. در اینجا، با تفصیلی بیشتر، به شناسایی این کتاب می‌پردازیم.

ابواب کتاب

الغيبة نعمانی در بیست و شش باب تنظیم شده است. اکثر ابواب، نسبتاً، کوتاه است. ابواب مفصل کتاب - که چهره‌ی کلی کتاب را شکل داده‌اند - عبارت است از:

ب ۴ (ص ۵۷-۱۱۱) ماروی فی أَنَّ الائِمَّةَ اثْنَا عَشْرَ إِمَامًا وَ أَنَّهُمْ مِنَ اللَّهِ وَ اخْتِيَارَهُ

در پایان این باب، روایاتی چند از طرق عامه در اثبات عدد دوازده امام علیهم السلام نقل شده

است. در ضمن آن، به نقل عبارتی از تورات درباره نام‌های امامان به زیان عبری می‌پردازد.

مؤلف باب دیگری (باب ۶، ص ۱۱۶-۱۲۷) را درباره احادیث دوازده امام که از طریق عame نقل شده، گشوده، که ظاهراً پس از تألیف کتاب افزوده شده است.^۱

ب ۱۰ (ص ۱۴۰-۱۹۴) - ماروی فی غيبة الإمام المنتظر [و هو^۲] الثاني عشر

ب ۱۳ (ص ۲۱۲-۲۴۷) - ماروی [جاء خ.ل^۳] فی صفتہ [صفات القائم علیہ السلام، خ.ل] و سیرته و فعله [و فی أصحابه و ما یرید الله، جل و عز، به^۴]، و ما نزل من القرآن فیه.

ب ۱۴ (ص ۲۴۷-۲۸۳) - ما جاء فی العلامات الّتی تكون قبل قیام القائم علیہ السلام [و یدل (تدل خ.ل) علی أَنَّ ظهوره یکون بعدها كما قالـت الأئمـة علـیـهـمـالـحـلـمـاـتـ]

در این چند باب گسترده، عنوانین فرعی هم ذکر شده که نقل احادیث را منظم‌تر می‌سازد.

ابواب کتاب، تقریباً سه گونه‌اند: ابواب مقدماتی (مربوط به مبانی غیبت)، غیبت و دوران غیبت، عصر ظهور و علائم آن.

نه باب نخستین کتاب، به مبانی عقیدتی غیبت، مانند لزوم راز داری و الهی بودن منصب امامت و ضرورت وجود امام بر روی زمین و روایات مربوط به دوازده امام علیہم السلام می‌پردازد.

سه باب بعدی (باب ۱۰ تا ۱۲) به غیبت و گزارش دوران غیبت اختصاص دارد. باب ۱۵ و ۱۶ نیز به همین دوران مربوط می‌گردد.

بقیه‌ی ابواب کتاب، به دوران ظهور یا علائم ظهور می‌پردازد.

در این میان، یک باب (باب ۲۴) موضوع خاصی را دنبال می‌کند. این باب، بطلان امامت اسماعیل (فرزند امام صادق علیہ السلام) را اثبات می‌کند که در ارتباط با ادعای مهدویت خلیفه‌ی فاطمی است - که به مذهب اسماعیلی بود - درباره این موضوع، پس از این،

بیش‌تر سخن می‌گوییم.

توضیحات مؤلف

حجم اصلی کتاب را نقل احادیث اهل بیت علیہ السلام شکل داده است، ولی مؤلف، در مقدمه‌ی تا حدودی طولانی خود^۵ و در لابلای احادیث، توضیحاتی افزوده که در مجموع حدود ۱۶۰ کتاب را به خود اختصاص داده است.^۶

در مقدمه، انگیزه‌ی تأليف کتاب را انحراف اکثریت منتبان به شیعه از راه درست به خاطر وقوع غیبت دانسته و اشاره کرده که بیشتر مردمان، با انگیزه‌های غیر صحیح، به این مذهب روی آورده‌اند، لذا با اندکی شبهه از آن روی بر تافته‌اند. مؤلف، در این مقدمه، بر نکته جالبی تأکید می‌کند. او، نوشته است: با وجود حجم عظیم روایات که از ائمه‌ی معصومین علیهم السلام درباره‌ی غیبت به ما رسیده، اگر حادثه‌ی غیبت به وقوع نمی‌پیوست، مذهب امامت باطل می‌بود، بنابر این، وقوع غیبت، خود، دلیل بر صدق گفتار ائمه علیهم السلام است.

مؤلف، اشاره می‌کند که حیرت و تردید اکثریت شیعه در این موضوع، امری غیر متظره نیست؛ زیرا، امامان علیهم السلام آن را پیشگویی کرده‌اند. فهرستی از مطالب کتاب پایان بخش مقدمه مؤلف است.

نشر کتاب، شیوا و روان و دلنشیں و آمیخته با صنایع ادبی، بویژه سجع، و در عین حال بدون تکلف است و چیره دستی مؤلف را بر ادبیات عرب می‌رساند. البته، از کسی که به لقب «کاتب» خوانده شده، جز این، انتظاری نیست.

از آن جا که این سطور، در روز میلاد حضرت امیر علیهم السلام نگارش می‌یابد، به نقل صلووات زیبایی بر آن حضرت و ائمه معصومین علیهم السلام برگرفته از مقدمه‌ی کتاب تبریک می‌جوییم^۷:

نعمانی، پس از ذکر مقام والای حضرت ختمی مرتبت می‌گوید:

صلی الله عليه و على أخيه أمير المؤمنين تاليه في الفضل و مؤازره في

الأواء والأزل و سيف الله على أهل الكفر و الجهل، ويده المبوطة

بالإحسان و العدل، و السالك نهجه في كل حالٍ، و الزائل مع الحق حيثما

زال، و الحاوی^۸ علمه و المستودع سرّه [و] الظاهر علی مکنون أمره.
و علی الأئمۃ من آل‌الله الطاهرين الأخيار، الطيبین الأبرار، معادن الرحمة، و
 محل النعمة، و بدور الظلام، و نور الانام، و بحور العلم، و باب السلم^۹،
الذی ندب الله، جل و عز، خلقه الى دخوله، و حذرهم النکوب عن سبیله،
حيث قال ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السَّلَمِ كَافَةً وَ لَا تَتَّبِعُوا خُطُواتَ
الشَّيْطَانِ﴾^{۱۰}....

درود خداوند بر پیامبر و برادرش امیر المؤمنین که تالی تلوی بود در فضیلت و
یار او در سختی و مصیبت، شمشیر پروردگار بر اهل کفر و جهالت و دست
گشوده حق به احسان و عدالت. هماره، راه او می‌پیمود و بر مدار حق حرکت
می‌نمود. گنجینه داشت ربوی و ودیعه گاه اسرار بود و چیره بر رازهای پنهان
پروردگار.

درود بر امامان اهل بیت، پاکان نیکونهاد و پاکیزگان برتر از گناه و ایراد، معادن
رحمت و جایگاه نعمت، ماههای درخششده در تاریکی‌ها و روشنی بخش
انسان‌ها، دریاهای داشت و دروازه صلح و آشتی که خداوند، عز و جل،
آفریدگان خویش را به وارد شدن بدان خوانده و از کناره جویی از راه آن بر حذر
داشته، آن جاکه می‌فرماید: «ای اهل ایمان، همگی، در صلح و آشتی در آید
و راه شیطان مپویید»...

موضوعات محور کلام نعمانی

مؤلف، در موضوعاتی مختلف سخن گفته است. اشاره به پاره‌ای از این موضوعات
مفید است:

رد بر عامه^{۱۱}؛

رد بر معتزله و دیدگاه ایشان که تقدیم مفضول را بر افضل روا می‌دانند^{۱۲}؛

بطلان قیاس و اجتهاد به رأی^{۱۳}؛

لزوم مراجعته به اهل بیت علیہ السلام و بی نیاز ندانستن خود از ایشان^{۱۴}؛

أنظر

سال دوم، شماره‌ی پنجم

۳۷۶

مصائب حضرت زهرا^{علیها السلام} که ننگ آن از چهره اهل اسلام زدوده نمی شود^{۱۵}؛
دانش تمام چیزها، از خرد و کلان، در قرآن آمده، ولی تنها اهل بیت^{علیهم السلام} بدان آگاهاند^{۱۶}؛
مذمت اختلاف در دین^{۱۷}؛

انکار امامت حضرت امیر^{علیه السلام} یا یکی از امامان^{علیهم السلام} به نفاق می انجامد^{۱۸}؛
انکار یکی از امامان، مانند انکار تمامی ایشان است^{۱۹}؛
امامت، به اختیار الهی است، نه به اختیار مردم؛
اعتبار کتاب سلیمان بن قیس، (از مصادر غیبت نعمانی).^{۲۰}؛
تواتر احادیث دوازده امام^{علیهم السلام}.^{۲۱}؛
روایات دوازده امام، تنها با اعتقاد امامیه سازگار است^{۲۲}؛
اشاره به اندک بودن معتقدان به مذهب صحیح در آن روزگار^{۲۳}؛
فرقه های انحرافی منشعب شده از تشیع و بطلان آنها و هشدار به شیعه به عدم پیروی
از گمراهی ایشان^{۲۴}؛

بطلان ادعای امامت از سوی سادات و آل ابی طالب^{۲۵}؛
شواهد روایات بر صحّت عقاید امامیه و تطبیق احادیث بر امام عصر^{علیه السلام} و غیبت آن
حضرت^{۲۶}؛

دیدگاه های مختلف در بیان امام عصر^{علیه السلام}.^{۲۷}؛
بعید نبودن عمر طولانی امام عصر^{علیه السلام}.^{۲۸}؛
تشبیه غیبت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه به داستان ولادت حضرت
موسى^{علیه السلام} و نشوونمای آن حضرت^{۲۹}؛
تواتر احادیث غیبت^{۳۰}؛

اشاره ای احادیث اهل بیت^{علیهم السلام} به غیبت اوّل (=غیبت صغرا) که در آن، سفرا، میان
امام^{علیه السلام} و مردم واسطه اند^{۳۱}؛

توصیف مقامات سفرای امام عصر^{علیه السلام}.^{۳۲}؛

پایان یافتن غیبت اول و فرار سیدن غیبت دوم (=غیبت کبرا)^{۳۳}؛
 سن «صاحب الامر» و «قائم» و سیمای آن حضرت در هنگام ظهور بر هیچ یک از
 امامان پیشین و دیگر افرادی که مهدویت آنان ادعا شده، تطبیق نمی کند^{۳۴}؛
 توجیه روایاتی که در تعیین وقت ظهور نقل شده^{۳۵}؛
 سیمای حضرت مهدی علیه السلام در آیینه روایات و عدم انطباق آن با اوصاف خلیفه
 فاطمی^{۳۶}؛
 اشاره به بطلان مذهب اسماعیلیه^{۳۷}؛

نکاتی درباره روش تألیف کتاب

مؤلف، تنها، بر احادیث خاصه تکیه می کند^{۳۸}، با این حال، برای تأکید مطلب، به روایات عامه^{۳۹} و نیز به تورات، استناد می جوید.^{۴۰}.

نعمانی، در توضیحاتی که در ادامه روایات آورده است، گاه، به توضیح کوتاه بسند می کند^{۴۱} و گاه، حدیث مورد نظر را با استفاده از حدیث دیگر، توضیح می دهد^{۴۲}، و با بهره گیری از احادیث معروف، مانند حدیث ثقلین، مفاد روایت را تشریح می کند.^{۴۳}

توضیحات مؤلف، آکنده از آیات قرآنی است. که نشانه‌ی تسلط وی بر قرآن است.

از توضیحات مؤلف روشن می شود که وی، شیعیان را به عنوان مخاطب خود در نظر گرفته است. تعبیر «یا عشر الشیعه^{۴۴}» و «یا أیّهَا الشیعه الأخيار^{۴۵}»، در چند جای کتاب دیده می شود.

از سوی دیگر، کتاب، در درجه نخست، در رد بدعتجذاران از فرقه‌های منسوب به تشیع، نگارش یافته است. نعمانی، از این گروه، با تعبیری مانند «أهل الدعاوى الباطلة المنتدين إلى الشیعه و هم منهم براء^{۴۶}»، یا «طوائف من العصابة (العصائب خ. ل.) المنسوبة إلى التشیع المنتمية إلى نبیها محمد و آله صلی الله علیه و آله ممّن يقول بالإمامۃ^{۴۷}» یا «الطوائف المنتسبة إلى التشیع ممّن خالف الشرذمة المستقيمة على امامۃ الخلف بن الحسن بن علی^{۴۸}» یاد می کند.

انظر

البته، پاسخ اجمالی به دیدگاه‌های عامه و بیان فساد مذهب ایشان نیز از نظر مؤلف، دور نمانده است.

سبک نگارش کتاب و ادبیات آن، جالب توجه است. مؤلف، با بهره‌گیری از روش‌هایی، در صدد ایجاد تحرّک در خواننده است و وی را از رخوت و سستی به دور می‌دارد. وی، با توصیه‌ی پیاپی به تأمل و اندیشه، مخاطبان را به صورت فعال، در جریان فکری مباحثت کتاب قرار می‌دهد و از حالت انفعالی بیرون می‌برد. عباراتی مانند «فتأملوا»^{۴۹}، «فاعتبروا»^{۵۰}، «فاظروا»^{۵۱}، «فتبيّنوا»^{۵۲}... در این زمینه، به کار گرفته شده است.^{۵۳}

وی، از سوی دیگر، فرجام ناگوار دور شدن از مسیر صحیح امامت را گوشزد می‌کند. بیدار باش‌های اعتقادی و انذار و تبییر، در کلام نعمانی، فراوان دیده می‌شود.^{۵۴} وی، مخاطبان خود را با اوصافی ویژه می‌ستاید که خود تشویقی است جدی به اندیشه ورزی ژرف در احادیث اهل بیت علیهم السلام برای راهیابی به آستانه‌ی هدایت و استمرار بر طریق ولایت.

به تعابیر زیر توجه فرمایید:

يَا أَوْلَى الْأَبْصَارِ؛^{۵۵}

يَا أَوْلَى الْأَبْصَارِ النَّاظِرَةِ بِنُورِ الْهُدَىِ، وَ الْقُلُوبُ السَّلِيمَةُ مِنِ الْعُمَىِ،
الْمُشْرِقَةُ بِالْإِيمَانِ وَ الظِّيَاءِ؛^{۵۶}

يَا مَنْ وَهَبَ اللَّهَ لَهُ بَصِيرَةً وَ عُقْلًا، وَ مَنْحَهُ تَمْيِيزًا وَ لَبَّاً؛^{۵۷}

أَيَّهَا الشِّعْةُ الْأَخِيَّارُ؛^{۵۸}

يَا مَعْشَرَ الشِّعْةِ، مَمَّنْ وَهَبَ اللَّهُ تَعَالَى لَهُ التَّمْيِيزُ وَ شَافِي التَّأْمُلِ وَ التَّدَبَّرِ
لِكَلَامِ الْأَئْمَةِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ^{۵۹}؛^{۶۰}

دعا کردن مخاطبان با تعابیری مانند «رحمکم الله»^{۶۱} نیز در جهت تأثیرگذاری کتاب است.

از سوی دیگر مؤلف بدعتگزاران را نیز با اوصاف ناپسندشان مذمت می‌کند:

المبتدعون الّذين لم يذقهم الله حلاوة الايمان و العلم و جعلهم بنجوة منه
و بمعزل عنه^{٦٢}.

مؤلف، توضیحات خود را از حمد و ثنای الهی بر هدایت و راهیابی آکنده است.^{٦٣}

ذکر نمونه‌ای از نشر شورانگیز و محرّک مؤلف، سودمند است:

فاستيقظوا - رحمکم الله - من سنة الغفلة و انتبهوا من رقدة الهوى، و
لا يذهبن عنکم ما يقوله الصادقون علیہما السلام صفحأً باستماعکم إیاہ بغير آذان
واعية و قلوب متفكرة و الباب معتبرة متذمرة لما قالوا أحسن الله
إرشادکم... و الحمد لله رب العالمين؛

از خواب غفت - خداوند رحمت تان کناد! - بیدار شوید و از پیروی هوا و هوس
دست شویید. سخنان صادقین علیہما السلام را باگوش‌های هوشیار و قلب‌های
اندیشه‌مند و دل‌های عبرت آموز و تدبیر آمیز، گوش فرا دهید تا آن‌ها را از کف
ندهید. خداوند، به نیکی، شما را هدایت کناد!... الحمد لله رب العالمين.^{٦٤}

مؤلف، برای تحرّک بخشی به مخاطبان و شورآفرینی در طالبان حق و حقیقت، از
روش استفهام، بویژه استفهام منفی، استفاده می‌کند. عبارات زیر، گونه‌های مختلفی از این
روش را نشان می‌دهد:

أليس في هذه الأحاديث - يا معاشر الشيعة!... - بيان ظاهر و نور زاهر؟ هل
يوجد أحد من الآئمة الماضين علیہما السلام يشك في ولادته، و اختلف في عدمه و
الله هذا الإمام الذي جعل كمال الدين به و على يديه...^{٦٥}

فَمَنْ صاحِبُ هذِهِ الْغَيْبَةِ غَيْرُ الْإِمَامِ الْمُنْتَظَرِ وَمَنْ الَّذِي يُشَكُّ جَمْهُورُ النَّاسِ
فِي وَلَادَتِهِ إِلَّا الْقَلِيلُ - وَ فِي سِنَّهِ؟ وَ مَنِ الَّذِي لَا يَأْبَهُ لَهُ كَثِيرٌ مِّنَ الْخُلُقِ وَ
لَا يَصِدِّقُونَ بِأَمْرِهِ، وَ لَا يُؤْمِنُونَ بِوُجُودِهِ، إِلَّا هُوَ...^{٦٦}

أَما ترون - زادكم الله هدى! - هذا النهي عن التنويه باسم الغائب علیہما السلام.^{٦٧}

فَأَىْ أَمْرٍ أَوْضَعُ وَ أَىْ طَرِيقٍ أَفْسَحُ مِنَ الطَّرِيقَةِ الَّتِي دَلَّ عَلَيْهَا الْآئِمَّةُ علیہما السلام فِي
هَذِهِ الْغَيْبَةِ وَ نَهْجُوهُمْ لِشَيْعَتِهِمْ حَتَّى يَسْلُكُوهُمْ مُسْلِمِينَ غَيْرَ مُعَارِضِينَ وَ
لَا مُقْتَرِّحِينَ وَ لَا شَاكِينَ، وَ هَلْ يَجُوزُ أَنْ يَقُولُوا هَذَا الْبَيَانُ الْوَاقِعُ فِي اِمْرٍ

أنظر

الغيبة شک ۶۸؟.

هل هذه الأحاديث -رحمكم الله! -إلا دالة على غيبة صاحب الحق؟^{۶۹}
بدین ترتیب، ابو عبدالله نعمانی کاتب، با نشری زنده و حرکت بخش و سورانگیز،
شیعیان را به اندیشه و امی دارد و به هدایت ایشان امید می‌بندد.^{۷۰}

چاپ‌های غیبت نعمانی

از غیبت نعمانی، پنج چاپ می‌شناسیم:

۱. چاپ سنگی، به کوشش علی نقی گیلانی، دارالخلافه، طهران، ۱۳۱۸. این کتاب، به خطِ محمد قمی نوشته شده است. در مقدمه‌ی کاتب، به تاریخ ۱۳۱۷ آمده: «در کمال دقّت، از روی نسخ عدیده قدیمه، در دارالایمان قم، نسخ و تصحیح تام شد.» در پایان کتاب هم آمده: «قد بلغ قبلاً و تصحیحاً علی نسخ معتمدة فی مجالس آخرها صبیحة الجمعة لعشرة أيام بقین من ربيع الأول سنة ۱۳۱۷، و حررّه بیمناه الوازرة محمد القمی، ۱۳۱۷.»

به پیوست کتاب (از ص ۱۸۳ - ۲۱۳) اربعین شهید اول به چاپ رسیده است.

۲. چاپ تبریز، مکتبه‌ی صابری، ۱۳۸۳. این چاپ، از روی چاپ پیشین افست شده است، با این تفاوت که به جای مقدمه‌ی یک صفحه‌ای کاتب نسخه، مقدمه‌ای در شانزده صفحه، به قلم ولی الله اشراقی درج شده و فهرست ابواب کتاب نیز در پایان دیده می‌شود و اربعین شهید اول هم همراه کتاب نیست.

۳. تصحیح علی اکبر غفاری، مکتبه‌ی صدق، تهران، ۱۳۹۷. این چاپ، نخست بدون اعراب نشر یافت و سپس به دست آقای محسن احمدی، با بازنگری حسین آقا استاد ولی، اعراب گذاری شد. درباره این چاپ، پس از این، بیشتر سخن می‌گوییم.

۴. تحقیق فارس حسّون کریم، انوار الهدی، قم، ۱۴۲۲. این چاپ، از روی چاپ پیشین، با حذف حواشی کتاب و افزودن تخریج احادیث، انجام گرفته است.

۵. همراه با ترجمه به قلم محمد جواد غفاری (فرزند استاد غفاری)، از روی چاپ

نسخه‌های خطی غیبت نعمانی و چاپ استاد غفاری

استاد غفاری، در مقدمه‌ی کتاب، اشاره کرده‌اند که در تصحیح کتاب به سه نسخه، اعتماد ورزیده‌اند؛ یکی به تاریخ ۱۰۷۷ و دیگری بدون تاریخ که با توجه به خط آن، کتابت آن به قبل از قرن دهم یا در همان حدود حدس زده شده است.

سومین و مهم‌ترین نسخه‌ی مورد استناد ایشان، نسخه چاپی کتاب بوده که اسانید و دو باب آخر آن با نسخه‌ی شماره‌ی ۱۸۷ کتابخانه‌ی آستان قدس رضوی، به دست آیت الله زنجانی (والد راقم سطور) أَدَمُ اللَّهِ تَعَالَى ظَلَّهُ، مقابله شده است. وصف نسخه به نقل از ایشان در مقدمه آمده است.

نویسنده‌ی این مقاله، به این نسخه مراجعه و مشاهده کرد که تمام کتاب (سنده و متن) با نسخه‌ی فوق، مقابله شده است. با دقّت در مقابله‌ها، به دست آمد که مقابله‌ی نسخه در دو مرحله انجام گرفته و مقابله‌ی کامل نسخه، پس از بهره‌گیری استاد غفاری صورت گرفته و در هنگام استفاده ایشان، تنها، برخی موارد مورد لزوم (ونه تمام اسناد)، مقابله گشته است. لذا، تقریباً می‌توان گفت، از این نسخه نفیس و ارزشمند، در این چاپ، بهره گرفته نشده است.

گفتنی است که جناب حجۃ‌الاسلام و المسلمین علی اکبر مهدی پور - دامت برکاته - نسخه‌ی خود را با این نسخه، دو بار، با دقّت، و نیز با نسخه‌ای از آن که در کتابخانه‌ی آیة‌الله مرعشی نگاهداری می‌شود و غالباً، با نسخه‌ی فوق تطابق دارد، مقابله کرده‌اند. ایشان، از سر لطف، نسخه‌ی خود را در اختیار این نویسنده قرار دادند و وی را قرین منت خویش ساختند.

ویژگیهای نسخه‌ی خطی کتابخانه آستان قدس رضوی

این نسخه که به شماره‌ی ۱۸۷ از کتب اخبار و شماره‌ی عمومی ۱۷۵۴ در این کتابخانه

نگاهداری می شود، به تاریخ ۵۷۷ نوشته شده است. مؤسسه، نام ناسخ، گویا در هنگام بریدن صفحه، از میان رفته است. این نسخه، به همراه ۳۹۹ جلد دیگر، به دست شیخ اسد الله، مشهور به ابن خاتون مشهدی در سال ۱۰۶۷ وقف آستانه مقدس حضرت رضاعلیاً شده است، برخی از قسمت‌های کتاب، با خطی مغایر، ولی عتیق نوشته شده است.^{۷۱}

در این نسخه، روایات و گاه باب یا باب‌هایی از کتاب، ذکر نشده است که فهرست آن‌ها چنین است:

ص ۳۵، ح ۴: حدّثنا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدٍ؛

ص ۳۷، ح ۱۱: حدّثنا مُحَمَّدُ بْنُ هَمَّامَ بْنِ سَهْيَلٍ؛

باب ۶، ص ۱۱۶-۱۲۷ (الحدیث المروری عن طریق العامة). پیش‌تر گفتیم، گویا، این باب، پس از تأثیف، افزوده شده است.

ص ۱۲۹، ح ۴: أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدٍ؛

ص ۱۲۹، ح ۵: حدّثنا مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ؛

ص ۱۳۵ ح ۱۹: أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدٍ؛

ص ۱۷۵، ح ۱۵: حدّثنا عبد الواحد بن عبد الله؛

ص ۱۷۵، ح ۱۶: حدّثنا مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ الْكَلِينِي؛

ص ۱۷۹، ح ۲۵: حدّثنا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدٍ؛

ص ۲۱۶، ح ۶: أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ؛

ص ۲۲۴، ح ۷: وَعَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى

ص ۲۴۱، ح ۳۸: أَخْبَرَنَا عَلَى بْنُ الْحَسِينِ الْمَسْعُودِي؛

ص ۲۸۶، ح ۶: أَخْبَرَنَا سَلَامَةُ بْنُ مُحَمَّدٍ؛

ص ۲۸۶، ح ۷: حدّثنا عبد الواحد بن عبد الله بن یونس؛

ص ۲۸۷، ح ۸: أَخْبَرَنَا أَبُو سَلِيمَانَ؛

ب ۲۱ تا اوخر باب ۲۴ (ص ۳۱۷ - اوخر ص ۳۲۸)

ص ۳۳۱، ح ۷: حدّثنا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ سَعِيدٍ

تفاوت‌های نسخه‌ی رضوی با چاپ آقای غفاری

آیا این احادیث، از افزوده‌های مصنف پس از تألیف است یا نسخه‌ی خطی، دچار کاستی شده است؟ روشن نیست، با مقایسه‌ی این نسخه با نسخه‌ی چاپی کتاب، تفاوت‌هایی چشمگیر میان آن دو، در اسناد و متون احادیث و توضیحات مؤلف، دیده می‌شود که غالباً عبارت صحیح یا برتر، عبارت همین نسخه‌ی خطی است.

ما در بحث‌های آینده، به تناسب بحث از مصادر کتاب، به مواردی از اختلاف اسناد این نسخه با نسخه‌ی چاپی، اشاره خواهیم کرد.

در اینجا تنها، اختلافات متن این دو را در دو قسمت می‌آوریم:

قسمت یکم، مربوط به اختلافات مقدمه کتاب است. در این قسمت، بیشتر اختلافات را یاد کرده‌ایم. قسمت دوم، مربوط به نمونه‌هایی از اختلافات دیگر بخش‌های کتاب است.

برای تسهیل در مقایسه دو چاپ، آدرس چاپ سنگی را نیز آورده‌ایم، در برخی از موارد چاپ سنگی، مطابق نسخه رضوی است. این موارد را با علامت * مشخص ساخته‌ایم. در پاره‌ای از موارد هم، عبارت نسخه رضوی در حاشیه چاپ سنگی، ذکر شده که با آوردن کلمه «حاشیه» در آدرس چاپ سنگی، بدان اشاره کرده‌ایم.

تفاوت‌های نسخهٔ رضوی با چاپ آقای غفاری در مقدمهٔ کتاب

متن نسخهٔ رضوی	متن چاپ	چاپ سنگی	چاپ آقای غفاری
وإِنْ تَعْدُوا [آيةٌ قرآن]	انْ تَعْدُوا	* ص ۲، اواسط	ص ۱۸، اواخر
دَالِّيْن وَ هَادِيْن	دَالِّيْن هَادِيْن	ص ۲، اواخر	ص ۱۹، س ۲
مَبْلَغِيْن وَ مَؤْدِيْن	وَ مَبْلَغِيْن مَؤْدِيْن	ص ۲، اواخر	ص ۱۹، س ۳
اطْلَعُهُمْ عَلَيْهِ مِنْ غَيْبِهِ	اطْلَعُهُمْ عَلَى غَيْبِهِ	ص ۲، س آخر	ص ۱۹، س ۵
رَفِعًا لِإِقْدَارِهِمْ	تَرْفِعًا لِإِقْدَارِهِمْ	ص ۳، س ۱	ص ۱۹، س ۷ و ۸
وَ لَتَكُونْ حِجَّةُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ تَامَّةً	وَ لَتَكُونْ حِجَّةُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ تَامَّةً	ص ۳، س ۲	ص ۱۹، س ۹ و ۱۰
بِتَصْسِيرِهِ إِمامًا	فَصِيرَهُ إِمامًا	ص ۳، س ۷	ص ۱۹، س ۱۳
بِإِعْطَايِهِ الشَّفَاعة	وَ أَعْطَاهُ الشَّفَاعة	ص ۳، س ۷	ص ۱۹، س ۱۴
أَزْكَاهَا	إِذْكَاهَا	* ص ۳، س آخر	ص ۲۰، س ۱۱
طَوَافَ مِنَ الْعَصَابَةِ	طَوَافَ مِنَ الْعَصَابَةِ	ص ۴، س ۱	ص ۲۰، س ۱۴
دَانَ بِدِينِهَا	فَازَ بِذِمْتِهَا	ص ۴، س ۴	ص ۲۰، س ۱۶
التَّنْزِهُ عَنِ الْمُحَظَّوْرَاتِ	التَّنْزِهُ عَنِ سَائِرِ الْمُحَظَّوْرَاتِ	ص ۴، س ۶	ص ۲۱، س ۱
كَلْمَتَهَا	كَلْمَهَا	ص ۴، اواسط	ص ۲۱، س ۳
الفرقة المحققة الثابتة على الحق در حاشیهٔ نسخهٔ رضوی به. اختلاف نسخهٔ اشاره شده است.	الفرقة الثابتة على الحق	ص ۵، س ۱	ص ۲۱، اواخر
لَا تَضَرُّهَا الْفَتْنَ	لَا يَضُرُّهَا الْفَتْنَ	ص ۵، س ۱	ص ۲۱، ما قبل آخر
لَمْ يَهْتَمُوا بِطَلْبِ الْعِلْمِ	لَمْ يَهْتَمُوا الْطَّلْبُ الْعِلْمِ	* ص ۵، س ۶ حاشیه	ص ۲۲، س ۶
عَلَى حَسْبِ رِوَايَتِهِمْ	عَلَى قَدْرِ رِوَايَتِهِمْ	ص ۵، اواسط	ص ۲۲، س ۸
دَخْلٌ فِي هَذَا الْمَذَهَبِ	دَخْلٌ فِي هَذِهِ الْمَذَاهِبِ	ص ۵، اواسط	ص ۲۲، س ۱۰

حباً للرئاسة وشهوة لها وشغفاً بها	طلبًا للرئاسة وشهوة لها وشغفاً بها	ص ٥، او اخر	ص ٢٢، ما قبل آخر
و هن من نفسه بصحبة ما نطق به منه	و هن من نفسه بصحبة ما نطق به منه	ص ٥، او اخر	ص ٢٣، س ٢
إرشادهم عند الحيرة	إرشادهم في الحيرة	ص ٦، س ٤	ص ٢٣، س ٩
باب السلم	باب السلام	* ص ٣، او اخر	ص ٢٠، س ٩
الهداية إلى ما أتى عنهم فيها ما يصحح	الهداية إلى ما أتى عنهم فيها ما يصحح	ص ٦، او اوسط	ص ٢٣، س ١٣
حسن البصيرة	حسن الصورة	ص ٦، او اوسط	ص ٢٢، س ما قبل آخر
أخلصه بالفهم	أتحفه بالفهم	ص ٦، او اوسط	ص ٢٣، س آخر
قدّر اليقين في قلوبهم بصحبة ما تلقوه	قوى اليقين في قلوبهم بصحبة ما تلقوه	ص ٦، او اخر	ص ٢٤، س ٨
ولا يكونوا اين كلامه، جزئی از آیه‌ی قرآن است که به این شکل است. در نسخه خطی بی نقطه است.	ولاتكونوا	ص ٧، س ٣	ص ٢٤، س ١٦
«اعلموا أنَّ الله...»	«إِنَّ اللَّهَ يَحْيِي الْأَرْضَ»	ص ٧، س ٥	ص ٢٤، س ١٨
كأنّه	فإنّه	ص ٧، س ٦	ص ٢١، س ما قبل آخر
فتاوييل هذه الآية جارٍ	فتاوييل هذه الآية جاء	ص ٧، س ٧	ص ٢٤، س آخر
إما ظاهر معلوم وإما خائف مغمور	إِمَّا ظَاهِرٌ مَعْلُومٌ أَوْ خَائِفٌ مَغْمُورٌ	* ص ٧، او اوسط	ص ٢٥، س ٤
ما حدث في الشيعة من هذه الفرق العاملة بالأهواء	ما حدث من هذه الفرق العاملة بالأهواء	ص ٧، او اخر	ص ٢٥، س ١٣
كان له طعام فذرarah	كان له طعام قد ذراه	ص ٨، او اوسط	ص ٢٦، س ٧
حتّى نقيت منه رزمه كرزمة الإندر - والاندر البيدر - لا يضرها السوس شيئاً	[الذى] لا يضره السوس شيئاً	ص ٨ او اسط	ص ٢٦، س ١٢
ناقة ثمود	ناقة صالح	ص ٩، او اسط	ص ٢٧، س ما قبل آخر
ما وفق الله لجمعه	ما وفق الله جمعه	* ص ١٠، س ٦	ص ٢٩، س ٢
سرّ الله	سر آل محمد	ص ١٠، او اسط	ص ٢٩، س ٧

ص	٢٩	وإنهم أحد الثقلين	به جای «التمسک»:
ص ١١، س ٤	ص ٢٩، س آخر	خذلناً من الله شملهم به استحقاقهم	خذلنا من الله شملهم به استخفافهم
ص ١١، اواسط	ص ٣٠، س ١٠	ذالك وبما كسبت أيديهم المؤثرون الملح الأجاج	ذالك بما كسبت أيديهم «النمير» در نسخه نیامده است.
ص ٣١، س ٤*	ص ٣١، س ١١، س ما قبل آخر	على العذب النمير الفرات	فيَمِنْ ادْعَى الْإِمَامَةَ وَمَنْ ادْعَاهَا
ص ١٢، اواسط	ص ٣١، ما قبل آخر	أنه إمام وليس بإمام	له و ليس بإمامٍ
ص ١٢، اواسط	ص ٣١، س آخر	ما جاء فيما يلقى القائم منذ قيامه عليهما السلام	ما جاء فيما يلقى القائم عند قيامه عليهما السلام
ص ١٢، اواسط	ص ٣١، س آخر	فييتلى من جاهلية الناس	ويستقبل من جاهلية الناس، عنوان
ص ٣١، س آخر	ص ٣١، س آخر	جيش الغضب	ص ٢٩٦ چاپی هم «ويستقبل» است.
			جيش الغضب در ص ٣١١ و ٣١٢.
			در عنوان باب و در متن احادیث هم
			به جای «الغضب» و «غضب» در
			نسخه خطی، «الغضب» و
			«غضب» آمده است.

نمونه‌هایی از سایر مواضع کتاب

متن نسخه رضوی	متن چاپ	چاپ سنگی	چاپ غفاری
فالقرآن مع العترة	فإن القرآن مع العترة	ص ۱۸، اواسط	ص ۴۳، اواخر
در نسخه، به جای «فولاهم»، «ولهم» آمده است.	فَوَكْلُهُمُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِمُخَالَفَتِهِمْ أَمْرٌ، وَعَدُولُهُمْ عَنِ الْخِيَارِهِ وَطَاعَتِهِ وَطَاعَةٌ	* ص ۱۹، اواخر	ص ۴۵، س ۷ و ۸
	مَنِ اختاره لنفسه فولأْهم إلَى		
	اختيارهم و آرائهم و عقولهم		
الذين يدينون به الضلال چاپ سنگی: الذين تدين به أئمة الضلال در نسخه، به جای «أن عقابه»، «عقابه» آمده است. سطر ما قبل آخر همین صفحه هم، صحّت نسخه را تأیید می کند.	الذين يدينون به العباد إِذَا كَانَتْ هَذِهِ حَالٌ مَنْ أَخْلَفَ الْوَعْدَ فِي أَنْ عَقَابَهُ النَّفَاقُ الْمُؤْدِي إِلَى الدُّرُكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ	ص ۲۲، اواخر * ص ۲۶، س ۷	ص ۰۵، اواسط ص ۵۶، اواسط
أبداً	أبدال الأرض	ص ۳۰، اواخر	ص ۶۵، س ۱
من طريق رجال الشيعة الموقّفين	من طرق رجال الشيعة الموثقين	ص ۴۷، س ۶	ص ۱۰۱، اواخر
سلمان والمقداد	المقداد و سلمان الفارسي	ص ۴۷، اواسط	ص ۱۰۲، س ۲
و مع هذا الإنذار بقلة علمهم و الدلالة على موضعه و يقترون العلم يترجون ظهور الإمام لهم و يطالبون بالإرشاد إلى شخصه و يذكرون غيبته و يقولون ما فعل و أين هو و لم يغيب و إلى كم يغيب، و هم يعلمون ما سبق من علم الله و	يطالعون بالإرشاد إلى شخصه و ضعف بصائرهم و أنّهم بمعزل عن إظهاره لهم، و ينكرون غيبة، لأنّهم بمعزل عن العلم	ص ۸۲ حاشیه	ص ۱۶۰، ماقبل آخر

انظر

تدبیره فی أمر هذا الإمام وصفه الله فی المرتبة والمنزلة تحکما عن (على خ.ل) الله واقتراحاً على ولیه و استعجالاً لأمره و تقدماً بين يديه			
فیه سنة [من] یوسف	فیه شبه من یوسف	ص ۱۶۳، اواسط ص ۸۵، س ۵، حاشیه	ص ۱۶۳، اواسط
و هم الحازمون	و هم الجازمون	ص ۱۶۹، ماقبل آخر ص ۸۸، اواخر	ص ۱۶۹، ماقبل آخر
و أزد البصرة	و أزد	ص ۲۹۹، اواخر صفحه ص ۱۶۰، س ۶	ص ۲۹۹، اواخر صفحه
حدّثني من رأى المسيب بن نجية و قد جاء يدخل إلى أمير المؤمنين علیه السلام و معه رجل يقال له «ابن السوداء» و هو متلبّة فقالوا: يا أمير المؤمنين	حدّثني من رأى المسيب بن نجية؛ قال: و قد جاء رجل إلى أمير المؤمنين علیه السلام و معه رجل يقال له «ابن السوداء»، فقال له: يا أمير المؤمنين	ص ۱۶۷، اواخر	ص ۳۱۱، اواخر
یملک القائم منا	ملك القائم منا	ص ۳۳۱، ماقبل آخر ص ۱۸۰، س آخر	ص ۳۳۱، ماقبل آخر

نمونه‌ی بسیار جالبی از تحریفات نسخه‌ی چاپی ^{۷۲}

در حدیثی از امام باقر علیه السلام در نسخه چاپی الغيبة نعمانی ص ۳۰۱ (ص ۱۶۱، چاپ سنگی) می‌خوانیم: «إِنَّهُمَا أَجْلَانِ: أَجْلٌ مَحْتُومٌ، وَ أَجْلٌ مَوْقُوفٌ». فقال له حمران: «ما المحتوم» قال: «الذی لَهُ فِيهِ الْمُشَيَّءَةُ». قال حمران: «إِنِّي لَأَرْجُو أَنْ يَكُونَ أَجْلُ السَّفِيَّانِي مِنَ الْمَوْقُوفِ». فقال أبو جعفر علیه السلام: «لَا وَاللهِ إِنَّهُ لِمَنِ الْمَحْتُومُ».

این متن از دو سو، با اشکال همراه است: نخست این که در این حدیث، تنها به تعریف اجل محتوم پرداخته شده و دیگری این که تعریف ارائه شده با اجل موقوف سازگارتر است تا با اجل محتوم. این دو اشکال، هر دو، از یک ریشه نشأت گرفته است و آن، اشتباه در نسخه چاپی است. در اینجا، این یک سطر، قبل از «الذی لَهُ فِيهِ الْمُشَيَّءَةُ» افتاده است:

«الذى لا يكون غيره». قال: «فما الموقف؟» فقال: «(هو)».

مورد دیگر پرسش کند و چنین سقطی رخ دهد.

با توجه به آن چه گذشت، نیاز به چاپی انتقادی از الغيبة نعمانی، بر مبنای نسخه‌ی رضوی، کاملاً احساس می‌گردد. شاید با تفحص در فهرست‌های نسخه‌های خطی کتابخانه‌های مختلف، به نسخه‌های دیگری که بتوان در این تصحیح از آن‌ها بهره جست، دست یافت.

مرحوم مجلسی هم غالباً، نسخه‌های اصیل و ارزشمندی در اختیار داشته است، لذا مراجعه به بحار الأنوار، به عنوان یک نسخه، در این تصحیح ضروری است.

پی نوشت‌ها:

- میانه‌ی این باب، در ص ۱۱۹ نیز این عنوان دیده می‌شود: «ما رواه جابر بن سمرة...بعد ما فی الأصل...». این عبارت، به ضمیمه شدن این باب پس از تألیف کتاب، اشاره دارد. روایات جابر بن سمرة، پیش‌تر در ص ۱۰۳ - ۱۰۴ (رقم ۳۱ - ۳۲)، ص ۱۰۶ (رقم ۳۶)، ص ۱۰۷ (رقم ۳۸) نقل شده است.

۱. افزوده از نسخه‌ی معتبر کتابخانه‌ی امام رضا علیه السلام که وصف آن خواهد آمد.

۲. از نسخه‌ی رضویه.

۳. افزوده شده از نسخه‌ی رضویه.

۴. الغيبة، نعمانی، ص ۱۸ - ۳۲.

۵. همان، ص ۳۶ / ذیل ۷ (کوتاه)، ۴۲، ۴۳، ۵۱ - ۵۵، ۵۱، ۵۷ - ۵۵، ۵۱ - ۵۷.

۶. همان، ص ۳۰، ۲۹ - ۴۳، ۳۰، ۲۹.

۷. همان، ص ۲۹.

۸. همان، ص ۱۱۰، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۵، ۲۰ - ۱۶۵.

۹. همان، ص ۵۰، ۴۵ - ۴۳، ۳۰.

۱۰. الغيبة، نعمانی، ص ۲۰.

۱۱. همان، ص ۲۹.

۱۲. همان، ص ۲۹.

۱۳. همان، ص ۱۶۵، ۱۶۶ - ۱۶۹، ۱۷۰ - ۱۷۲، ۱۷۹ - ۱۸۳، ۱۷۹ - ۱۸۴.

۱۴. همان، ص ۱۷۴ - ۱۷۵، ۱۷۵ - ۱۷۶.

۱۵. همان، ص ۴۱.

۴۶. همان، ص ۱۰۲.
۴۷. همان، ص ۱۷.
۴۸. همان، ص ۱۵۷.
۴۹. همان، ص ۱۰۱ و ۲۴۴.
۵۰. همان، ص ۱۵۷، ۱۶۵.
۵۱. همان، ص ۱۰۱ و ۲۴۴.
۵۲. همان، ص ۲۰۱، ۲۴۵ و ۳۲۳.
۵۳. همان، ص ۲۰۷.
۵۴. نیز ر.ک: ص ۱۵۷، ۱۶۵ و ۲۰۱ و ...
۵۵. ر.ک: ص ۲۳، ۵۵، ۱۳۵، ۱۶۶، ۱۷۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۹۰، ۲۴۴.
۳۲۳. مواردی که در حواشی پیشین ذکر شد.
۵۶. همان، ص ۱۶۵.
۵۷. همان، ص ۱۶۵.
۵۸. همان، ص ۲۴۴.
۵۹. همان، ص ۱۵۷.
۶۰. همان، ص ۱۸۳.
۶۱. همان، ص ۱۰۱، ۵۷ و ۲۰۱.
۶۲. همان، ص ۱۶۵.
۶۳. به عنوان نمونه: ص ۱۴۵، ۱۵۸، ۱۵۳، ۱۶۵، ۲۱۲، ۱۶۳.
۶۴. ترجمه اندکی آزاد می باشد.
۶۵. الغيبة، نعمانی، ص ۱۸۳.
۶۶. همان، ص ۱۶۹.
۶۷. همان، ص ۱۰۳.
۶۸. همان، ص ۱۷۹.
۶۹. همان، ص ۱۹۳.
۷۰. درباره ای امید مؤلف به هدایت شیعیان از راه به در رفته، بویژه به صفحه ۲۰۸ مراجعه کنید.
۷۱. ص ۱۳۴-۱۴۷ (نسخه چاپی).
۷۲. جناب اقا مهدی پور، این مورد را متذکر شدند.
۷۳. در نسخه رضوی: أمر - به جای أجل - ذکر شده که زیباتر به نظر می آید.
- ۴۰-۴۸. همان، ص ۵۰.
۴۹. همان، ص ۵۰ و ۵۵.
۵۰. همان، ص ۵۷.
۵۱. همان، ص ۱۰۱.
۵۲. همان، ص ۱۰۷ و نیز ص ۱۲۷.
۵۳. همان، ص ۲۲، ۲۶، ۲۷، ۱۶۹، ۱۵۷ و ۱۸۶.
۵۴. همان، ص ۲۰-۲۳، ۱۵۳، ۱۳۵، ۱۰۲ و ۲۳-۲۰، ۱۶۱، ۱۶۵.
۵۵. همان، ص ۱۷۳ و ۱۶۹.
۵۶. همان، ص ۱۰۳.
۵۷. همان، ص ۱۴۴ و ۱۴۵، ۱۴۹، ۱۶۹، ۱۷۳ و ۱۸۴.
۵۸. همان، ص ۱۹۳ و ۱۹۰.
۵۹. همان، ص ۱۵۷.
۶۰. همان، ص ۱۱۱.
۶۱. همان، ص ۱۵۷.
۶۲. همان، ص ۱۶۰.
۶۳. همان، ص ۱۶۱ و ۱۷۳.
۶۴. همان، ص ۱۹۳ و ۱۹۰.
۶۵. همان، ص ۱۷۴.
۶۶. همان، ص ۱۹۳ و ۱۷۴.
۶۷. همان، ص ۱۶۱ و ۱۷۴.
۶۸. همان، ص ۱۸۵ و ۱۹۰.
۶۹. همان، ص ۱۹۰.
۷۰. همان، ص ۲۴۶-۲۴۴ و ۲۸۲ و ۲۸۳.
۷۱. همان، ص ۳۲-۳۲ و نیز ر.ک: ص ۳۲۹-۳۲۴.
۷۲. الغيبة نعمانی، ص ۱۰۲.
۷۳. همان، ص ۱۰۷-۱۰۲ و نیز ۱۱۶-۱۲۷.
۷۴. همان، ص ۱۰۸ و ۱۰۹.
۷۵. همان، ص ۳۶، ذیل ۷.
۷۶. همان، ص ۱۷۵.
۷۷. همان، ص ۴۲.
۷۸. همان، ص ۲۴، ۲۰۷ و ۲۲۳.
۷۹. همان، ص ۱۰۱ و نیز ص ۱۸۳.
۸۰. همان، ص ۱۵۷.

